
NEVERBÁLNÍ KOMUNIKACE U DÍTĚTE S DOWNOVÝM SYNDROMEM V RANÉM VĚKU

KAMILA HOMOLKOVÁ

NONVERBAL COMMUNICATION OF A CHILD WITH DOWN SYNDROME IN THE EARLY AGE

This article examines the significant role of nonverbal communication in typically developing children and children with Down syndrome as well. The speech development in this part of population is delayed and because of that it is powerful to use the methods of augmentative or alternative communication with them, e.g. the sign systems. Thanks to this the children are able to achieve the communication success earlier, moreover motor skills and cognitive functions are positively developed. One part of this article is a case study of a nonverbal communication of a boy with Down syndrome and his specific means of communication are introduced.

Keywords: alternative and augmentative communication, Down syndrome, intellectual disability, nonverbal communication

Mezilidská komunikace je zpravidla založena na kombinaci různorodých sémiotických systémů (např. jazyka a gestiky, psaného jazyka a piktogramů apod.), a značná část mezilidské komunikace je tedy multimodální. To souvisí s multimodální percepcí (vnímáním reality několika smysly zároveň) a také s multimodální kognicí (poznávací činností konstituující se pod vlivem jazyka, obraznosti a tělesné zkušenosti; Kaderka 2017). Tato multimodalita je jasně vidět také při osvojování jazyka dětmi: Kapalková (2008) například uvádí, že se gesta ve vývoji dětské komunikace objevují velmi brzy a jsou prvním signálem, jenž dokazuje, že chování dítěte se stává záměrným. Děti s typickým vývojem užívají gesta k označení či vyžádání předmětu předtím,

než jsou toho schopny verbálně, a tato raná gesta naznačují obsah i šíří jejich tvořícího se slovníku (Özçalışkan 2017). Až zhruba do dvou let komunikuje dítě na úrovni dvou rovnocenných modalit – na úrovni gest a slov. Po tomto věku se dítě v komunikaci orientuje na slovo.

V komunikačním projevu gesto předchází slovu a zároveň v raném věku často vystupuje jako jediný a samostatný projev dítěte, je plnohodnotnou sémiotickou komunikační jednotkou v raném projevu dítěte (Kapalková 2008).⁽¹⁾ Každodenní jazyková interakce je tedy skutečně multimodální jev. Lehečková – Jedlička (2018) uvádějí, že samotná verbální složka představuje při spontánní dialogické interakci sice nutnou, ne však dostačující podmínku úspěšné komunikace: do mezilidské interakce vstupuje množství dalších sémiotických kódů, modů či modalit, které zásadním způsobem dotvářejí intersubjektivně sdílený význam. Podle tohoto pohledu je navíc vyvráceno zakotvené tvrzení, že gesta jsou doprovodným jevem komunikačního projevu; opět se potvrzuje, že gesta představují jeho autonomní složku.

Podobné rysy spatřujeme i u dětí s Downovým syndromem.⁽²⁾ V klinickém obraze lidí s tímto syndromem se objevuje narušená komunikační schopnost (narušená schopnost vyjadřovat se řečí v porovnání s vrstevníky nebo rozumět mluvené řeči; Lechta 2008), zejména opožděný vývoj řeči (tzn. že dítě dosahuje řečových milníků opožděně oproti svým vrstevníkům s typickým vývojem), ale právě proto se více a delší dobu spoléhají na svůj neverbální projev, díky němuž mohou dříve dosáhnout v komunikaci s partnerem vzájemného porozumění.

Tento příspěvek se zaměří na neverbální komunikaci u dítěte s Downovým syndromem, jehož komunikační chování bylo pozorováno od 24 do 48 měsíců věku. Představena budou zaznamenaná gesta přirozená, ale také gesta-znaky z podpůrného znakového systému a jejich role v chlapcově komunikačním projevu.

1 Kapalková operuje v rámci sémiotiky s pojmem *znak*. Jelikož v tomto příspěvku nabývá *znak* ještě jiného, konkrétního významu (uměle naučeného gesta zastupujícího slovo), používáme slovo *jednotka*.

2 Downův syndrom je genetická odchylka, která je způsobena trojí přítomností chromozomu č. 21 v buňkách těla. Důsledkem je mimo jiné snížení intelektu.

1 NEVERBÁLNÍ KOMUNIKACE V RANÉM KOMUNIKAČNÍM VÝVOJI DÍTĚTE

Neverbální prostředky, včetně pohybu, jsou přirozenou součástí každé komunikace a jsou její neoddtělitelnou složkou. Záměrné pohyby (komunikační gesta)³⁾ jsou nositelem pragmatického významu (funkce) i významu sémantického (obsahu) a jsou formálně ukotvené ve výpovědi jako její plnohodnotný prvek (Kapalková 2008). Zejména u malých dětí není komunikačními gesty míněn jen pohyb rukou (ten převládá především u dalších věkových skupin), ale i pohyb celého těla, mimika i posturika. V tomto příspěvku operujeme se dvěma základními pojmy neverbální komunikace, a to gestem a znakem. Za *gesto* je zde považován projev záměrného komunikačního chování (za účelem ovlivnění pozornosti komunikačního partnera), v němž se o své myšlenky, potřeby a pocity účastník komunikace se svým partnerem dělí prostřednictvím pohybů rukou, nohou, hlavy, prstů, celého těla, ale také mimiky a očního kontaktu (srov. Kapalková 2017). Tento pohyb nese pragmatickou a sémantickou informaci, kterou komunikační partner dekoduje. Existují ale také pohyby, které vychází z vnitra a tuto prvotní motivaci ovlivnit nebo změnit chování komunikačního partnera postrádají (např. tření očí, zívání aj.). Oproti tomu *znak* se dítě musí naučit z podpůrného znakového systému (viz kap. 2), jedná se o naučené gesto zastupující slovo. Pokud tedy dítě *znakuje*, užívá pro potřebné slovo tuto zástupnou neverbální alternativu. Většinou je ve větě znakováno (dítětem i dospělým) klíčové slovo a ve chvíli, kdy dítě toto slovo produkuje, znak pro ně automaticky vypouští.

Dle neverbálních prostředků, které dítě užívá, lze usuzovat, na jaké komunikační úrovni se může nacházet, popř. jaké úrovni se blíží. Kapalková (2017) popisuje, že první gesta, objevující se u typicky se vyvíjejících dětí obvykle kolem sedmého a osmého měsíce, jsou zpočátku izolovaná a často bývají doprovázena očním kontaktem s komunikačním partnerem jako potvrzením, že dítě získalo jeho pozornosti. Později bývají gesta často dopro-

3 Tedy gesta záměrná, která směřují k určitému cíli, jehož má být těmito prostředky dosaženo (srov. Mukařovský 2000).

vážena rozmanitými zvuky, následně ještě slovy. Zhruba 2–3 měsíce před prvními dvojslovnými výpověďmi se v komunikačním projevu dětí objevují spojení gesto + gesto, příp. gesto + slovo (např. Özçalışkan – Goldin-Meadow 2005). Kombinace slova a gesta v jedné výpovědi se ale mohou kvalitativně lišit (Kapalková 2008); pokud dítě slovem i znakem označuje jednu a tu samou věc (mají totožný obsah), jedná se o spojení komplementární (např. dítě ukazuje na knihu a říká *to*). Kognitivně náročnější je spojení suplementární, které spojuje slovo a gesto s rozdílným obsahem (např. dítě ukazuje na knihu a říká *tí*, ve významu číst).

V tomto příspěvku se zaměříme na tzv. empty-handed gesta – gesta, která nevyužívají zacházení s předměty (s výjimkou ukazování a podávání předmětu). Aby byl pohyb nazván gestem, musel plnit alespoň jednu ze dvou podmínek: 1) pohyb je jednoznačný, většinou doprovázený výměnou pohledu s komunikačním partnerem; 2) komentář zúčastněné osoby, která bezprostředně zverbalizuje komunikační záměr dítěte (inspiration viz Kapalková 2017).

Neverbální komunikace je u dětí s Downovým syndromem ještě nápadnější než u dětí s typickým vývojem, a to jak z hlediska frekvence, s jakou gesta užívají, tak z hlediska velikosti repertoáru užívaných typů gest,⁽⁴⁾ z důvodu opožděného řečového vývoje a narušené komunikační schopnosti, která má charakter symptomatické poruchy řeči, tvoří většinovou část jejich komunikačního projevu. Jelikož se delší dobu nemohou vyjádřit řečí, kompenzují tento nedostatek právě prostředky neverbální komunikace a (ne)vokálními zvuky.⁽⁵⁾

V komunikaci populace s typickým vývojem vystupují prostředky verbální a neverbální komunikace ve velké míře společně, zejména jedná-li se o vyjádření spojená se spontánními gesty (viz například vyjádření pragmatických funkcí; Kapalková 2008). U populace s Downovým syndromem situace není

4 Tento postřeh není samozřejmý pro všechny typy intelektového postižení – například děti s některým z postižení autistického spektra (PAS) užívají gesta v mnohem menší míře i frekvenci (Özçalışkan 2017).

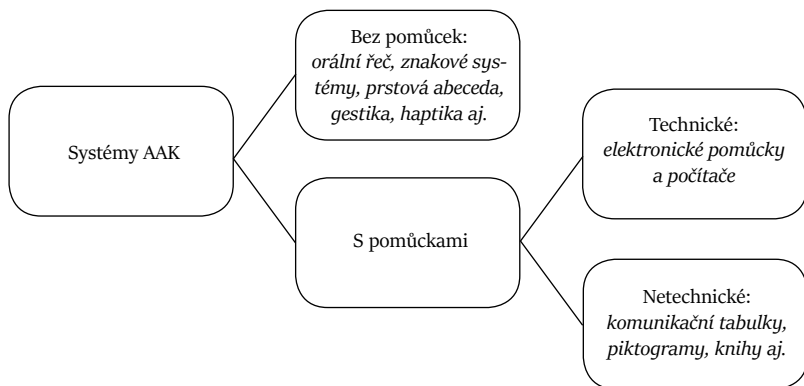
5 V současné době je možné využívat různé metody alternativní a augmentativní komunikace (AAK), u dětí s Downovým syndromem (dle míry postižení) zejména znakové systémy, komunikaci usnadněnou piktogramy či fotografiemi, technické pomůcky (např. tablety) apod.

jiná. Změna se objevuje až například při tvoření prvních vět, kdy – v případě, že dítě znakuje – častěji dochází ke spojování slov a naučených znaků v jedné výpovědi. Na druhou stranu kombinace plnovýznamového slova a gesta (například deiktického), stejně jako gesta a gesta, jsou obvykle přítomné velmi brzy po výskytu prvních slov nejen u dětí s takovýmto odlišným vývojem, ale i s vývojem typickým (Kapalková 2008; jak bylo naznačeno výše, tato spojení se objevují dříve než první dvouslovné věty). Zatímco ale u typicky se vyvíjejících dětí zhruba v šestnácti měsících života obvykle nastoupí období dvouslovných výpovědí (Slančová 2008), u dětí s Downovým syndromem trvá období spojování gest mnohem déle. Délka tohoto mezistupně je u každého jedince individuální a může trvat i několik let (Selikowitz 2011).

2 ALTERNATIVNÍ A AUGMENTATIVNÍ KOMUNIKACE

Neubauerová a Neubauer (2018) popisují, že alternativní a augmentativní komunikace (dále AAK) je víceoborovou oblastí (zahrnuje lingvistiku, pedagogiku, psychologii či rehabilitaci) věnující se rozvoji přístupu ke komunikaci osob, které nemohou efektivně využívat běžné formy mezilidské komunikace – především řeč, její psanou formu a běžné formy neverbálních komunikačních modalit (gesta, intonační a zvuková dynamika apod.). AAK je využívána osobami s obtížemi vývojového charakteru (např. s mentálním deficitem – zahrnující také lidi s Downovým syndromem, dětskou mozkovou obrnu, senzorický handicap, pervazivní vývojové poruchy – především autismus aj.), ale také osobami s obtížemi získanými (afázie, dysartrie, nádory mozku, úrazy aj.). Pojem alternativní komunikace je zastřešující pojem pro komunikační systémy, které zcela nahrazují mluvenou řeč. Augmentativní komunikace je komunikace doplňková (rozšiřující), která podporuje již existující, ale pro běžné dorozumívání nedostačující komunikační schopnosti. Hlavním cílem AAK je minimalizovat možnost vzniku komunikačního deficitu osob s tělesným či vícečetným postižením (v kombinaci s narušenou komunikační schopností), a umožnit jim tak stát se rovnocennými komunikačními partnery na základě vytvoření podpůrného nebo náhradního komunikačního systému (Bendová 2013). Do pově-

domí se AAK v České republice dostala především až po roce 1989, v roce 1994 bylo založeno Sdružení pro AAK (SAAK). V následujících letech se začala zřizovat speciálně pedagogická centra pro děti a mládež s vadami řeči – se zaměřením na AAK (např. v roce 1998 SPC pro děti s vadami řeči, dostupné na www.alternativnikomunikace.cz).

Obrázek 1. Schéma systémů alternativní a augmentativní komunikace

Volba vhodného komunikačního systému či pomůcky závisí čistě na individuálních potřebách uživatele. Při výběru nezáleží pouze na výsledcích diagnostiky komunikační kompetence, ale i na dalších faktorech – např. úrovni jemné a hrubé motoriky, úrovni porozumění mluvené řeči i signálům neverbální komunikace, stupni čtenářských dovedností, emočních projevech aj. (více např. Maštalíř – Pastieriková 2018).

AAK využívá systémů bez pomůcek (např. znakové systémy, prstová abeceda,⁽⁶⁾ Lormova abeceda,⁽⁷⁾ gestika, haptika, proxemika, oční kontakt aj.) i s pomůckami. Ty mohou využívat techniku (např. počítače s hlasovými

6 Prstová abeceda je systém znaků tvořený různou polohou prstů a dlaní jedné nebo obou rukou, jež v prostoru zobrazují jednotlivé grafémy (Maštalíř – Pastieriková 2018).

7 Lormova abeceda je nejčastěji využívána ke komunikaci osob s praktickou či totální hluchoslepou. Je založena na faktu, že každému písmenu v abecedě odpovídá bod či skupina bodů na dlani (Maštalíř – Pastieriková 2018).

výstupy), či nikoli (komunikační tabulky, obrázkové karty ad.). Námi pozorovaný chlapec ze systémů AAK využívá znakový systém (tzn. systém bez pomůcek), proto zde budou představeny pouze právě znakové systémy.

2.1 ZNAKOVÉ SYSTÉMY

Znakové systémy patří k tzv. dynamickým systémům (společně s gesty).⁽⁸⁾ Jedná se o souhrn vizuálně-pohybových signálů, které jsou tvořeny definitivními konfiguracemi pohybů jedné nebo obou rukou (Maštalíř – Pastieriková 2018). Důležité je, že se jedná o znakování klíčového slova ve větě, a ne celé výpovědi; tím dochází ke smyslovému propojení s mluveným slovem a jeho podpoře. Jakmile se dítě naučí znakované slovo vyslovit, znak (okamžitě či postupně) vypouští. Užívání znaků nebrání vývoji verbální řeči, naopak ho podporuje (např. Acredolo – Goodwyn 2002); jak bylo naznačeno výše, neverbální komunikace je nedílnou součástí osvojování jazyka, díky níž je dítě schopno komunikovat s okolím již od narození, ilustrativní znaky tedy komunikaci dítěti přibližují a usnadňují. Znakový jazyk, tj. národní znakový jazyk, do systému AAK nespadá, neboť jde o jazyk přirozený a plnohodnotný (Maštalíř – Pastieriková 2018).

V České republice je využíváno několik systémů, například Makaton a Znak do řeči. Makaton byl vyvinut ve Velké Británii a jeho základem je 350 znaků a symbolů. Jednotlivé znaky jsou podle vzrůstající abstrakce jejich významu a náročnosti na pohybovou koordinaci při jejich provedení uspořádány do osmi základních etap, devátou etapu slovníku tvoří individuální slovník obsahující cca 40 slov vycházejících z individuálních potřeb člověka (Janovcová 2003). U malých dětí se často znaky kombinují ještě s posílením vizualizace – např. užitím fotografií či piktogramů (například i u dětí s Downovým syndromem, které mají vizuální stránku dominantní). V praxi je Makaton spojen mimo znakování klíčových slov také s dalšími doprovodnými akcemi, například rytmiзованou řečí, mimickými prvky, modulací řeči a demonstrací symbolů (Kubová 1996).

8 Naopak mezi tzv. statické systémy patří např. dvou- nebo trojrozměrné obrázky – piktogramy, VOKS ad. (Maštalíř – Pastieriková 2018).

Znak do řeči je systém vyvinutý v Dánsku a jeho slovní zásobu tvoří cca 400 znaků. Jde však o otevřený komunikační systém znaků, které lze upravovat a doplňovat dle individuálních potřeb uživatele (Bendová 2013). Metoda kombinuje především gesta a mimiku a respektuje individuálně sníženou úroveň motorických, vizuálních i kognitivních funkcí jejich uživatelů (Maštalíř – Pastieriková 2018).

Znakování se stále častěji nepoužívá jen u dětí s řečovým handicapem, ale také u nejmenších dětí, které ještě nemluví. Díky znakům totiž dítě dovede vyjádřit své potřeby. Šarounová (2014) představuje i jejich další výhody; dítě (s řečovým handicapem) při nich využívá potenciál dobrého zrakového vnímání (toto tvrzení platí rozhodně u dětí s Downovým syndromem, které mají alespoň v raném věku vizuální vnímání podstatně silnější než vnímání auditivní), dochází při nich k propojení smyslů (zraku, sluchu i hmatu), mají nižší motorickou náročnost než slova, bývají také srozumitelnější (protože se soustředí na to podstatné a obsah je dětem i ostatním uživatelům snadněji přístupný), jsou ilustrativní (a konkrétní – jeden znak většinou zastupuje jedno slovo). A co je nejdůležitější, dítě pomocí znakování zažívá komunikační úspěch mnohem dříve, než by se mu ho dostalo jen díky verbální produkci.

2.1.1 ZNAKOVÝ SYSTÉM GUK⁽⁹⁾

Chlapec pracoval s německým podpůrným systémem GuK, celým názvem *Gebärden-unterstützte Kommunikation*, tedy komunikace podporovaná znaky. Ten patří k nejužívanějším podpůrným znakovým systémům v Německu. Jeho podstatou je, stejně jako u jiných znakových systémů, že usnadňuje dětem přechod od vyjadřování symbolického k verbálnímu; napomáhá dětem, které dosud nemluví, komunikovat prostřednictvím doprovodných gest. Zakladatelkou metody GuK je speciální pedagožka, logopedka a emeritní profesorka na Leibniz Universität Hannover Etta Wilken (*1943). Jelikož je znakování v určitých ohledech jednodušší než mluvení

9 Tato kapitola čerpá z webových stránek Deutsches Down-Syndrom Infocenter, dostupných na www.ds-infocenter.de/html/guk.

(např. v ilustrativnosti znaku a tím pochopení významu slova, delším trváním v čase než slovo apod.), podílí se také na rozvoji porozumění dítěte, a tím postupně i na osvojování jazyka a verbální komunikace.

Metoda GuK nemusí být využívána pouze dětmi se specifickými vzdělávacími potřebami (dále SVP), ale například i při individuální hře s dítětem či v mateřské škole, jelikož znaky podporují koordinaci rukou, očí a paměti (kombinuje vnímání taktilní, vizuální i auditivní). Může tak zároveň například sloužit jako podpůrný prostředek pro začlenění dítěte s SVP do běžné komunity. Toto tvrzení lze vztáhnout i na ostatní znakové systémy.

Základní materiál tvoří karty GuK 1 (se základní slovní zásobou), GuK 2 (pokročilá slovní zásoba) a dále čtyři CD. Každá karetní sada obsahuje celkem 300 karet se třemi typy obsahů: znakem, obrázkem a slovním pojmenováním v němčině. Součástí je také manuál pro práci se sadou a abecední seznam gest. Tři CD obsahují stejný materiál jako karetní sady, jsou ale pouze doplňkovým materiálem a nenahrazují práci s kartami. Čtvrté CD (GuK plus) obsahuje 37 doplňkových gest pro předškolní a školská zařízení.

Obrázek 2. Ukázka karet (znak, obrázek, pojmenování) a CD znakového systému GuK⁽¹⁰⁾

Etta Wilken vytvořila i doplňkové materiály, jsou jimi např. *GuK mal!*, kniha tradičních i autorčiných veršů a písniček, které mohou být doprovázeny gesty, či obrázková kniha *Und nun?*, přinášející krátké příběhy dvou dětí, jež představují komunikaci znaky v každodenním životě.

¹⁰ Obrázky dostupné na <https://www.ds-infocenter.de/html/guk.html>.

Obrázek 3. Ukázka z knihy *Und nun?*
představující komunikaci znaky ve všedních situacích⁽¹¹⁾

3 KAZUISTIKA ZAMĚŘENÁ NA PROCES OSVOJOVÁNÍ NEVER- BÁLNÍ KOMUNIKACE U CHLAPCE S DOWNOVÝM SYNDROMEM

3.1 CHARAKTERISTIKA SITUACE A METODOLOGIE

Pozorovaný chlapec se narodil v červnu 2014 v Německu českým rodičům. Oba rodiče jsou vysokoškolsky vzdělaní, bez obtíží v řeči, jazyce, komunikaci. Rodina žije v německém pohraničí, ale každých čtrnáct dní jezdí za svými příbuznými do České republiky. V místě bydliště se stýkají s německou i silnou českou komunitou. Chlapec jedenkrát týdně dochází na logopedii v německém jazyce, logopedie v českém jazyce je kvůli vzdálenosti méně frekventovaná (zhruba jednou za dva měsíce, v online prostředí častěji, pravidelně ji ale matka provádí s dítětem v domácím prostředí). Jednou týdně chlapec také dochází na fyzioterapii a ergoterapii, v nepravidelných intervalech ještě na hipoterapii.

Chlapec, jehož komunikační projevy jsme pozorovali po dobu dvou let (od 24 do 48 měsíců), je aktivním komunikačním partnerem. Je u něho patrná snaha o udržení rozhovoru, přestože v pozorovaném období sám nepokládal otázky.⁽¹²⁾ Jeho výpovědi jsou melodické, s přirozenou prozodíí, jejich základ

11 Obrázky dostupné na <https://www.ds-infocenter.de/html/guk.html>.

12 První otázky typu *Co to je?* začal pokládat ve věku 50 měsíců (typicky se vyvíjející dítě cca ve věku 24–36 měsíců).

tvorí jedno, případně více smysluplných slov a dále zvuky vokálního i ne-vokálního charakteru. V projevu je patrná také výrazná gestikulace a do cca 45 měsíců věku komunikoval také pomocí znaků z německého podpůrného znakového systému GuK (nově např. Wilken 2018, viz kap. 2.1.1.). Chlapec do věku 48 měsíců velmi zřídka užíval gramatické konstrukce, v rámci jazykových rovin u něj byla nejvýraznější rovina lexikální.

Chlapec vyrůstá v simultánním bilingvismu, přičemž dominantní jazyk (čeština) je vázán na pečující osoby (oba rodiče). S německým jazykem se od malička setkává při terapiích různého druhu, v mateřské škole, kam dochází od září 2017, a na zájmových aktivitách.

Výzkum neverbální komunikace u chlapce s Downovým syndromem je součástí longitudinálního výzkumu osvojování jazyka dítětem s Downovým syndromem. Základními metodami zde bylo videonahrávání jedenkrát měsíčně (ideálně kolem dne chlapcových narozenin, v délce cca 20 minut) po dobu dvou let, pozorování komunikačního chování chlapce při běžných aktivitách a rodičovské deníky, do nichž rodiče zaznamenávali důležité milníky v chlapcově motorickém i řečovém vývoji. Nahrávky nebo jejich adekvátní části byly přepisovány v transkripci CHAT databáze CHILDES;⁽¹³⁾ pravidla pro přepis byla pro potřeby výzkumu doplněna o zaznamenávání komunikace gesty a znaky a komunikace bilingvní.

3.2 PŘIROZENÁ NEVERBÁLNÍ KOMUNIKACE

Jako jedny z prvních si dítě v raném věku obvykle osvojuje gesta s pragmatickou funkcí. Tou je zamýšleno zaměření mluvčího v určitém úseku komunikační události na realizaci určitého komunikačního záměru (Kesselová – Slančová 2006). Jinak řečeno, tato funkce osvětluje skutečnost, proč dítě komunikuje (Kapalková 2008). Mimo gesta s pragmatickou funkcí je zároveň do této kapitoly zahrnuto několik gest konvenčních, společensky vžitých.

Následující tabulka (tab. 1) zaznamenává vyjadřované funkce, nikoli podobu gest. Vychází z taxonomie pragmatických funkcí popsanych Kapalkovou

13 Dostupné na: <https://talkbank.org/manuals/CHAT.pdf>.

(2008)⁽¹⁴⁾ a obsahuje gesta s pragmatickou funkcí, která se u chlapce objevila do 24 měsíců věku. Zdrojem informací jsou rodičovské deníky, a jelikož do této doby neprobíhalo pozorování, není možné ověřit, zda je seznam úplný.

Podobně jako ve zjištění Kapalkové (2008) u typicky se vyvíjejících dětí se jako jedny z prvních objevila gesta referenční biologická (spát, natahování se / naklonění) a dále pohyby s operativní funkcí (podávání, ukazování, chycení za ruku). Gesta s diskurzivní funkcí (jimiž probíhá komunikační výměna s partnerem) se objevila nejpozději.

Gesta s pragmatickou funkcí osvojená do 24 měsíců	Referenční (vyjadřující informaci relativně samostatně)	Operativní (regulující chování kom. partnera)	Diskurzivní (týkající se verbální činnosti a gest)
	biologická: spát natahování se naklonění postojová: souhlas s činností nesouhlas s činností protest údiv expresivní: emoce (pozitivní a negativní) pohlazení polibek (příp. posláním polibku) rutiny: tanec	podávání ukazování chycení za ruku	odpověď: dej mi – podej mi pápá potřeba informace: ukázání předmětu (ve smyslu: To?) postoj k verbální činnosti partnera: souhlas, potvrzení nesouhlas protest ocenění – tleskání imitace gesta partnera

Tabulka 1. Gesta s pragmatickou funkcí osvojená chlapcem do věku 24 měsíců

14 Svetlana Kapalková vycházela z první verze taxonomie pragmatických funkcí popsanych v citované studii Kesselové – Slančové (2006).

Některá gesta, která chlapec užíval – intuitivní nebo ta, jež jsou běžně součástí společenské rutiny (například kývání hlavou na znamení souhlasu, mávání apod.), – byla totožná se znaky ze znakového systému GuK. Podobná gesta v tomto příspěvku pokládáme za znaky.

U většiny gest, která jsme během pozorovaného období zaznamenali, jsme si nemohli být jisti, zda se jedná o jejich první výskyt, či nikoli. Do věku 24 měsíců již totiž děti mívají mnohá komunikační gesta osvojena a taktéž neverbální komunikace našeho chlapce byla velmi bohatá. Zároveň není možné odhadnout, zda zachycená gesta představují úplný rejstřík užívaných gest, nicméně i v této podobě nám umožňují orientovat se v okruzích, pro něž byla stěžejní. Z těchto důvodů není níže uvedená Tab. 2 obsahující komunikační gesta řazena dle chronologického věku osvojení, ale dle typu gest:

Kategorie	Typ gesta	Popis formy
Referenční gesta	spát	zívání, pokládání hlavy na podložku
	natahování	sledování objektu, natahování k němu jedné ruky, příp. obou
	souhlas (s činností)	úsměv, později pokývání hlavou
	nesouhlas (s činností)	kopání nohama, máchání rukama, později kroucení hlavou
	protest	odvrácení těla od komunikačního partnera, máchání rukama
	údiv	široce otevřené oči, úsměv
Operativní gesta	podávání	podání předmětu komunikačnímu partnerovi
	ukazování	ukazování celou dlaní, později ukazovákem
	chycení za ruku	dlaň spojená s dlaní komunikačním partnerem
Konvenční gesta	bubu – kuk	oči zakryté dlaněmi – odkrytí očí
	posílání polibku	přiložení našpulených úst k nastavené dlaní
	Jak jsi veliký?	odpovědi jsou ruce zvednuté nad hlavu

Diskurzivní gesta	dej mi – podej mi	ruka před tělem ve směru požadovaného předmětu
	pápá	kývání celou paží, příp. zápěstím a prsty
	ukázání předmětu	držení předmětu v dohledu komunikačního partnera; ve smyslu otázky: To?
	imitace činnosti partnera	napodobení činnosti, bez předmětu (např. míchání)
	imitace gesta partnera	napodobení gesta komunikačního partnera
Rutiny a hry	tanec	reakce na hudbu horní polovinou těla, po postavení na nohy celým tělem
	četba textu	přejíždění ukazováčkem po stránkách knihy
	četba grafémů	přejíždění ukazováčkem po jednotlivých písmenech a jejich čtení
	napodobování postav	napodobování postojů postavy knižní ilustrace
	Vařila myška kašičku	dětská říkanka – kroužení na dlani dítěte
Expresivní gesta	přitulení	obejmutí člověka či předmětu
	smrdí/fuj	nakrčení nosu
	tleskání	opakované dotýkání se oběma dlaněmi
	dupání (nesouhlas/důraz)	střídaté dupání nohama
	úsměv	pozvednutí koutků úst; především při výsměchu poodhalení zubů a doprovázeno zvukem
	pohlazení	pohlazení partnera, nejčastěji po vlasech nebo ruce
Otázka	Co se děje?	široce otevřené oči, tělo bez pohnutí
Vyjádření způsobu	rychle	opakované mávání jednou rukou za hlavu a vpřed
Variabilní gesta	samomluva	výrazné pohyby rukou i celého těla
	vyjádření minulosti	výrazné pohyby rukou i celého těla

Tabulka 2. Zaznamenaná gesta, jež chlapec v pozorovaném období používal

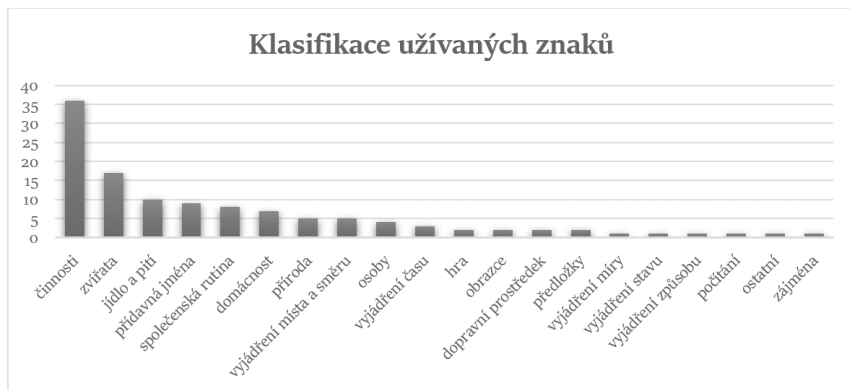
Zvláštní kategorií byla gesta, jež byla v tabulce označena jako „variabilní“. Tato gesta byla spojena se samomluvou a individuální hrou chlapce. Vyjádření minulosti je pro něj vždy velmi živé, poněvadž je zdrojem již uskutečněného poznání, z něž může stále čerpat (na rozdíl např. od budoucnosti, kterou si představit do takové míry nedovede). Tento typ gestikulace byl a je vždy velmi výrazný, živelný, využívající pohyby rukou i celého těla. Často bývá doprovázen opakujícími se vokalickými zvuky, chlapec při něm málokdy produkuje smysluplná slova. Tato gestikulace se stala zřetelnější v době, kdy chlapec začal chodit (po druhém roce věku) a získal jistotu v prostoru. Nutno podotknout, že specifikem komunikace lidí s Downovým syndromem je právě také samomluva, s níž je tento typ gest spojený.

3.3 KOMUNIKACE PROSTŘEDNICTVÍM ZNAKOVÉHO SYSTÉMU GUK

Chlapec se s německým znakovým systémem GuK začal seznamovat v 18 měsících věku, aktivněji ho užíval o tři měsíce později. Do konce pozorovaného období si z něj osvojil 118 znaků. Znaky se z důvodu možnosti komunikace s chlapcem učili kromě rodičů také blízcí příbuzní a asistentka pedagoga v mateřské škole. K učení znaků chlapec využíval k tomu určené karty, z nichž mu matka vyráběla přehledné fotoalbum. Rodina vidí v užívání znaků značný přínos. Chlapec znaky užíval samostatně, ale později také ve spojení se slovy. Pomocí znaků a případně v kombinaci se slovy byl schopný tvořit výpovědi na úrovni slovních spojení, jednoduchých vět a později i souvětí. Podoba znaku uváděná v materiálech znakového systému GuK nebyla vždy perfektně dodržena – vycházela z chlapcových motorických schopností. V této upravené podobě se chlapci přizpůsobovalo také znakuující okolí. Potvrzovalo se, že když se chlapec naučil slovo vyslovit, znak pro něj postupně (či ihned) přestal používat a upřednostňoval verbální vyjádření. Ke konci pozorovaného období v dialogích mluvené slovo a přirozená gesta upřednostňoval téměř výhradně, přestože mu okolí ještě ne vždy rozumělo.

Zatímco z verbální slovní zásoby si chlapec v pozorovaném období osvojil především substantiva, u znaků se jednalo hlavně o činnosti (verba). Díky znakům tak byl schopný tvořit fungující výpovědi obsahující jméno ve funkci subjektu nebo objektu a predikát. Dalšími nejpočetněji zastoupený-

mi kategoriemi byly oblasti jeho zájmu a potřeb – zvířata, jídlo a pití, přídavná jména (označující vlastnosti – v chlapcově slovní zásobě především substantiv) a společenská rutina (znaky vyjadřující pragmatickou funkci – např. poděkování, žádost apod.). Nejméně zastoupenými oblastmi byly především synsémantické slovní druhy a zájmena (zde pouze osobní zájmeno *já* a posesivum *moje*).

Graf 1. Klasifikace znaků užívaných chlapcem s Downovým syndromem do 48 měsíců věku

ZÁVĚREM

Mezilidská komunikace je multimodální jev a využívá různých sémiotických systémů – verbálního slova, gestiky, v našem příspěvku ještě užívání podpůrných znaků. Přirozená gesta jsou součástí komunikačního projevu typicky se vyvíjejících dětí i dětí s Downovým syndromem a právě díky nim se komunikace stává záměrnou. U dětí s Downovým syndromem se vždy objevuje nějaký druh narušené komunikační schopnosti a vývoj jejich řeči je opožděný. Jelikož se delší dobu nemohou spoléhat na svůj verbální projev, využívají ke komunikaci řeč celého těla, výraznou gestikulaci a někdy také metody AAK, například podpůrné znakové systémy.

Přestože je ověřeno, že komunikace znaky (opakujeme, že jde o podpůrnou metodu, která nenahrazuje komunikaci verbální) přináší do dialogu

pozitiva a jedná se o metodu úspěšnou a bezpečnou, která nebrzdí verbální vývoj, ji podle naší zkušenosti mnoho rodin zatím nevyužívá;⁽¹⁵⁾ udávájí, že jim nebyla doporučena logopedem nebo jiným odborníkem. Znaky se na výstavbě výpovědi mohou podílet různou měrou. Jsou užívány buď 1) separovaně, 2) jako plnohodnotné jednotky projevu, který obsahuje znaky i slova, nebo jako 3) přidaná hodnota k verbálnímu projevu. Pokud se dítě naučí slovo vyslovit, znak opouští (ihned, nebo postupně).

Přestože verbální projev námi pozorovaného chlapce ještě nebyl na takové úrovni, aby se vždy dorozuměl s okolím, znaky začal před čtvrtým rokem věku sám opouštět. V současné době (5,5 let) znaky neužívá vůbec, jeho slovní zásoba i hláskový repertoár se rozrůstají, chlapec tvoří jednoduché věty i souvětí a užívá gramatické konstrukce, přetrvává ale narušená artikulace. Přesto komunikace znaky byla důležitá etapa chlapcova raného komunikačního vývoje, díky níž byl schopen dříve zažívat komunikační úspěch a vyjadřovat své potřeby.

Neverbální komunikace je nedílnou složkou komunikace, často souvisí s vyjádřením emocí (lidé s Downovým syndromem mívají velmi vyvinuté sociální citění a jsou empatičtí). Komunikace znaky potom u dětí s Downovým syndromem využívá ještě dobrého vizuálního vnímání a vizuální paměti, díky nimž si dítě význam slova zažije, zvnitřní. Je pro nás tedy důležité, aby se povědomí o přínosu podpůrných znakových systémů dostalo i k rodičům a širší veřejnosti, aby bylo možno naplno využívat potenciálu dětí.

Mgr. Kamila Homolková, Ph.D.

Ústav jazyků a komunikace neslyšících

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

nám. Jana Palacha 2

116 38 Praha 1

kamila.homolkova@ff.cuni.cz

15 Během pozorovaného období byl také rodičům dětí s Downovým syndromem prostřednictvím sociální sítě rozeslán rodičovský dotazník zabývající se znakováním u jejich dětí. Stěžejní zde byla otázka, zda se v rodině vůbec užívá, či neužívá znakování: metodu využívalo 50 % dotázaných (36 rodin), nejčastěji se jednalo o vybrané znaky ze systému Makaton nebo Znak do řeči.

LITERATURA

ACREDOLO, Linda – GOODWYN, Susan

2002 *How to talk with your baby before your baby can talk* (New York: McGraw-Hill Education)

BENDOŮVÁ, Petra

2013 *Alternativní a augmentativní komunikace 1* (Olomouc: Univerzita Palackého)

JANOVCOVÁ, Zora

2003 *Alternativní a augmentativní komunikace* (Brno: PdF MU)

KADERKA, Petr

2017 „Multimodální komunikace“; in Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [on-line]; https://www.czechency.org/slovník/MULTIMODÁLNÍ_KOMUNIKACE

KAPALKOVÁ, Svetlana

2008 „Gestá v kontexte raného vývinu dětí“; in Daniela Slančová (ed.), *Štúdie o detskej reči* (Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity), s. 169–211

2017 *Gestá v detskom jazyku* [habilitačná práca] (Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Filozofická fakulta, Katedra slovenského jazyka)

KESSELOVÁ, Jana – SLANČOVÁ, Daniela

2006 „K vzťahu sémantických kategórií, pragmatických funkcií a priemernej dĺžky výpovede v ranej ontogenéze reči dieťaťa“; *Studia Slovaca. Zborník vedeckých prác členov Katedry slovenského jazyka a literatúry* (Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici Pedagogická fakulta), s. 26–33

KUBOVÁ, Libuše

1996 *Alternativní komunikace, cesta ke vzdělávání těžce zdravotně postižených dětí* (Praha: TECH-MARKET)

LEHEČKOVÁ, Eva – JEHLIČKA, Jakub

2018 „Multimodální konstrukce: jazyk a gestikulace jako vtělená kognice“; *Studie z aplikované lingvistiky* 9, č. 2, s. 89–103

LECHTA, Viktor

2008 *Symptomatické poruchy řeči u dětí* (Praha: Portál)

MAŠTALÍŘ, Jaromír – PASTIERIKOVÁ, Lucia

2018 *Alternativní a augmentativní komunikace* (Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci)

MUKAŘOVSKÝ, Jan

2000 „Záměrnost a nezáměrnost v umění“; in týž, *Studie 1* (Brno: Host), s. 355–388

ÖZÇALIŞKAN, Seyda – GOLDIN-MEADOW

2005 „Gesture is at the cutting edge of early language development“; *Cognition*, 96, B101–B113

ÖZÇALIŞKAN, Seyda

2017 „Early gesture provides a helping hand to spoken vocabulary development for children with autism, Down syndrome and typical development“; *Journal of Cognition and Development* 18, č. 3, s. 325–337

SELIKOWITZ, Mark

2011 *Downův syndrom* (Praha: Portál)

SLANČOVÁ, Daniela

2008 „Pragmatické funkcie vo vývine rečovej činnosti“; in táž, *Štúdie o detskej reči* (Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity), s. 67–120

ŠAROUNOVÁ, Jana

2014 *Metody alternativní a augmentativní komunikace* (Praha: Portál)

WILKEN, Etta

2018 *Unterstützte Kommunikation* (Stuttgart: Kohlhammer Verlag)

INTERNETOVÉ ODKAZY

The CHAT Transcription format; *talkbank.org*, <https://talkbank.org/manuals/CHAT.pdf> [přístup 5. 12. 2021]

Deutsches Down-Syndrom Infocenter; *ds-infocenter.de*, <https://www.ds-infocenter.de/html/guk.html> [přístup 5. 12. 2021]

SPC pro děti s vadami řeči; *alternativnikomunikace.cz*, www.alternativnikomunikace.cz [přístup 5. 12. 2021]